

СЛОБОДА ВЕРОИСПОВЕСТИ У ОДЛУКАМА ЕВРОПСКОГ СУДА ЗА ЉУДСКА ПРАВА

Апстракт

У раду се даје преглед одређених одлука из праксе Европског суда за људска права које се односе на заштиту права из члана 9. Европске конвенције о људским правима. Ове пресуде представљају један од извора европског права људских права и обухватају широк спектар различитих питања, као што су прозелитизам, регистрација вере и неутралност државе, казне због ношења верских симбола, верска уверења затвореника, мешање државе у унутрашње спорове припадника одређене верске заједнице. Основно питање које се поставља у овим споровима јесте да ли је мешање државе у конкретном случају неопходно и оправдано у демократском друштву.

Кључне речи: слобода вероисповести, Европски суд за људска права, религија, конвенција.

1. УВОД

Европска конвенција за заштиту људских права у члану 9 јемчи слободу мисли, савести и вероисповести.¹ Тако се прописује да свако има право на слободу мисли, савести и вероисповести, што укључује слободу да се промени вера или уверења и слободу сваког да, било сам или заједно са другима, јавно или приватно, испољава веру или уверење молитвом, подучавањем, обичајима и обредом. Слобода исповедања вере или убеђења може бити подвргнута само законом прописаним ограничењима која су неопходна у демократском друштву у интересу јавне безбедности, ради заштите јавног реда, здравља, морала, или ради заштите права и слобода других. У члану 2. Протокола број 1 уз Европску конвенцију за заштиту људских права, наводи се да нико не може бити лишен права на образовање, и да држава поштује право родитеља да обезбеде образовање и наставу који су у складу са њиховим филозофским и верским уверењима.

Слобода мисли, савести и вероисповести зајемчена је и неким другим међународним и регионалним документима за заштиту људских права (члан 18. Универзалне декларације о људским правима из 1948. године, члан 18. Међународног пакта о грађанским и политичким правима из 1966. године,

* Виши научни сарадник, Институт за упоредно право, anacovic999@gmail.com.

¹ Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, „Сл. лист СЦГ – Међународни уговори“, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005. и „Сл. гласник РС – Међународни уговори“ бр. 12/2010. и 10/2015.

Декларација о укидању свих облика нетолеранције и дискриминације засноване на вери или уверењима, члан 2. и члан 14. Конвенције о правима детета, члан 12. Америчке конвенције о људским правима, члан 8. Афричке повеље о људским правима и правима народа, Оквирна конвенција за заштиту националних мањина). Право на слободу мисли, савести и вероисповести загарантовано је чланом 10 и чланом 21 Повеље о основним правима ЕУ из 2000. године, а општа забрана дискриминације је прописана и чланом 13 Уговора којим се оснива Европска заједница. Европски парламент је 2013. године усвојио Резолуцију о промоцији и заштити слободе вероисповести и уверења. На овај начин парламент реализује своју надзорну улогу приликом обезбеђења реализације циљева из Стратешког акционог плана о људским правима који је 2012. године усвојио ЕУ Савет за спољне послове. Комисија за борбу против расизма и нетолеранције има значајну улогу у борби против дискриминације по основу расе, боје коже, језика, вероисповести, националности или националног или етничког порекла.

Религија је важан елемент друштвеног живота, и њен значај се види када се говори о питању регулисања правног статуса и организације верских заједница, њиховом утицају на образовање, културу, масовне медије, финансирању цркава и њиховом статусу у пореском праву, класификовању појединих дела као верских преступа, а значајна је и улога у очувању историјских споменика.² У неким државама у Европи постоји потпуна одвојеност државних и верских институција и утемељеност на начелу секуларизма, док су, на пример, у скандинавским државама цркве установљене као државне признате као уставна категорија. У Великој Британији такав статус имају Шкотска црква и Англиканска црква. Међутим, и тада постоји обавеза државе да обезбеди и заштити слободу вероисповести, као и могућност сваког појединца да слободно изражава своја уверења.

Члан 9. пружа доста широк обим заштите, па се пред Европским судом за људска права, везано за примену овог члана, постављају најразличитија питања, она која се односе на приватна и лична уверења, али и на колективне манифестације мишљења или вере, као што је молитва са другима.³ Овај члан се не примењује на питање одлагања посмртних остатака у складу са верским жељама (поштовање приватног и породичног живота из члана 8), немогућност развода или лишавања верских организација материјалних ресурса којима су располагале. У судској пракси се уочава ужи приступ, односно обим заштите, па тако свест о припадању мањинској групи не отвара ниједно питање из члана 9, а лична уверења морају достићи одређени ниво спознаје, озбиљности и

² А. Човић, „Правна дејства закључења и престанка црквеног брака у државно – правној сфери“, у *Државно – црквено право кроз векове* (ур. Чоловић, В. и др), Београд: Институт за упоредно право и Православна Митрополија Црногорско – приморска, 634.

³ J. Murdoch, *Zaštita prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti u okviru Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, 2013, 15.

важности и бити у складу са поштовањем људског достојанства, да би улазила у обим заштите овог члана.⁴

У циљу заштите права зајемчених чланом 9, државе су у обавези да се уздрже од мешања у њих, али и да активно предузимају све неопходне активности ради заштите права појединаца. Судска пракса Европског суда за људска права у овој области је широка, а у наставку ће бити дат преглед једног броја одлука које проистичу из члана 9.

2. МЕШАЊЕ У ИСПОЉАВАЊЕ ИНДИВИДУАЛНИХ УВЕРЕЊА: ПРОЗЕЛИТИЗАМ

Право на испољавање индивидуалних уверења зајемчено је чланом 9, а право на промену вере или уверења доводи до закључка да право особе да своју веру представи исправном и друге преобрати у њу, јесте обухваћено овим чланом. И у овом случају државе имају могућност да реагују и ограниче право уколико за то постоје разлози предвиђени Конвенцијом, као у случају илегалне активности секте.

Интересантан је случај *Kokkinakis v. Greece*, у коме је Европски суд за људска права навео да недолични прозелитизам подразумева недоличан утицај, па и силу, и да се у конкретном случају у коме је Јеховин сведок осуђен на затворску казну у Грчкој, јер је прозелитизам кривично дело забрањено Уставом и законима републике Грчке, не виде прецизни разлози за осуђујућу пресуду. Домаћи судови су изrekli пресуду само на основу поновљених законских одредаба. Суд је закључио да таква пресуда није била оправдана друштвеном потребом и околностима, нити сразмерна легитимном циљу, па самим тим ни неопходна у демократском друштву ради заштите права и слобода других.⁵

У предмету *Larissis and others v. Greece* Суд у Стразбуру је стао на становиште да је осуђујућа пресуда тужене државе, изречена вишим официрима Пентекосталне цркве који су оптужени за прозелитизам према тројици ваздухопловаца под њиховом командом, оправдана због војне хијерархијске структуре у којој су виши официри злоупотребили свој утицај. Суд је навео да оно што у цивилном свету може престављати размену идеја која се може прихватити или одбацити, у војсци може да се тумачи као вршење недоличног притиска злоупотребом положаја, и онда када није било претњи или подстицаја. Закључак Суда је био да у овом случају није био прекршен члан 9, а да су грчке власти предузеле мере које су више превентивне него казнене, будући да не подлежу извршењу уколико подносиоци представке не понове прекршај у наредне три године. Суд у истом предмету није прихватио тврдње тужене државе да је кривично гоњење цивила због прозелитизма неопходно у

⁴ Ibid., 17.

⁵ *Kokkinakis v. Greece*, (14307/88) [1993] ECHR 20 (25 May 1993).

демократском друштву, стављајући јасно до знања да се свако мешање мора поткрепити оправданим разлозима и околностима.⁶

3. РЕГИСТРАЦИЈА ВЕРА И НЕУТРАЛНОСТ ДРЖАВЕ

Гаранција колективног испољавања уверења из члана 9 и заштита слободе удруживања из члана 11, говоре у прилог неприхватању произвољног интервенисања државе, иако се одређени споразуми који фаворизују неке верске заједнице могу прихватити уколико сличне споразуме могу закључити и друге заинтересоване цркве.⁷ Уколико је потребно званично признање државе да би верска заједница добила статус правног лица, отвара се простор за дискриминацију мањинских вера и онда када исте не представљају претњу јавном реду.⁸ Када се одбија признање, неопходно је доказати постојање оправданих разлога за такву одлуку.

У предмету *Leela Förderkreis e .V. and others v. Germany* припадници покрета Ошо су тврдили да је држава прекршила обавезу своје неутралности у верским питањима, називајући њихов покрет „омладинском и психо – сектом“. Суд у Стразбуру је истакао да државе имају право да провере да ли активности неког покрета или удружења, под плаштом реализовања верских циљева, имају негативан утицај на становништво и јавну безбедност. Превентивна интервенција државе и давање објашњења становништву у ситуацији када се појављују многи нови верски покрети привлачни за омладину, не значи и забрану слободе удруживања и слободе испољавања вера или уверења. Суд је закључио да су саопштења владе и њено деловање у овом случају били у границама заштите јавног интереса, оправдани и сразмерни циљу.⁹

У предмету *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and others v. Austria* утврђена је повреда члана 9. Иако је држава тврдила да су припадници Јеховиних сведока могли слободно да испољавају своју веру, Суд је сматрао да је период од двадесет година за признање статуса правног лица био неоправдано дугачак, чиме је подносиоцу представке било онемогућено уживање одређених права, као што су оснивање богомоља, проповедање своје вере, стицање и управљање добрима на своје име, те да рок чекања у смислу члана 9 треба да буде релативно кратак.¹⁰

У предмету *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* подносиоци представке нису имали право окупљања у верске сврхе, нити правичну судску заштиту црквене имовине и заштиту од прогона, иако њихова

⁶ *Larissis et al v. Greece*, Applications nos. 140/1996/759/958960, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 February 1998.

⁷ J. Murdoch, *op. cit.*, 57.

⁸ *Ibid.*

⁹ *Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany* (application No. 58911/00) од 6. новембра 2008.

¹⁰ *Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria* (application no. 40825/98) од 31. јула 2008.

црква није нова вероисповест. С обзиром на постојање спора између руске и румунске патријаршије, тужена држава је истицала да се регистрација није могла дозволити због опасности да би то могло утицати на дестабилизацију православне цркве и целокупног друштва. Суд је утврдио повреду члана 9, одсуство ваљаних доказа да би признање цркве представљало опасност за националну безбедност и истакао обавезу државе да подстиче толеранцију у плуралистичком демократском друштву.¹¹

У предмету *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia*, држава је одбила да пререгиструје верско удружење наводећи да се следбеници подстичу на самоубиство, одбијање медицинске помоћи и одбијање законских обавеза. Суд је овом случају утврдио да је овакво поступање државе без правног основа и чињеничних доказа, те да се ограничења која су се постављала пред чланове организације не разликују суштински оних које друге вере намећу својим припадницима у приватном животу.¹²

4. КАЗНЕ ЗБОГ НОШЕЊА ВЕРСКИХ СИМБОЛА

Ово су представке које се односе на мешање у права на испољавање вера или уверења из члана 9, а државе пред Судом најчешће истичу потребу заштите јавне безбедности и становништва од утицаја неких фундаменталистичких верских покрета.

У предмету *Dahlab v. Switzerland* Суд је сматрао да је држава поступила исправно када је учитељици забранила да носи ферецу, будући да је она по природи посла у контакту са малом децом, којој треба да преноси поруку равноправности полова, толеранције, једнакости и недискриминације.¹³

У предмету *Leyla Şahin v. Turkey* Суд је прихватио да је подносиатељки захтева прекршено право по основу члана 9 када јој је на универзитету забрањено да носи ферецу, али да је мешање државе у овом случају имало за легитиман циљ заштиту права и слобода других и заштиту јавног реда, па је као такво оцењено за оправдано и сразмерно циљевима којима се тежило. С обзиром на постојање различитих екстремистичких покрета у Турској истакнут је значај начела секуларизма и једнакости, као и заштите права жена у турском уставном систему. Заштита демократских вредности у једној држави може захтевати и извесна ограничења, а у складу са унутрашњим пољем слободне процене државе. Суд је закључио да у овом случају није дошло ни до мешања у право на образовање подносиатељке представке.¹⁴

У предмету *Eweida and Chaplin v. United Kingdom* подносиатељки представке *Eweida* запосленој у компанији *British Airways* на аеродромском шалтеру, није дозвољено да носи крст око врата због утврђеног кодекса

¹¹ *Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova* (Application no. 45701/99) од 13. децембра 2001.

¹² *Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia* (Application no. 302/02) од 10. јуна 2010.

¹³ *Dahlab v. Switzerland* (Application no. 42393/98) од 15. фебруара 2001.

¹⁴ *Leyla Şahin v. Turkey* (Application no. 44774/98) од 10. новембра 2005.

облачења. Суд у Стразбуру је закључио да у овом случају ношење малог крста око врата није ни на који начин могло да наруши углед компаније, те да у складу с тим удаљавање запослене са радног места због одбијања да скине крст представља дискриминацију због верских уверења. У предмету подносиоце представке *Chaplin*, Суд је заузео другачији став, закључивши да у случају када је медицинској сестри забрањено ношење крста око врата због заштите здравља и безбедности запослених и пацијената приликом неге, не постоји повреда члана 9.¹⁵

Може се закључити да питање верских симбола Европски суд за људска права не третира на исти начин у свим случајевима, нарочито у ситуацијама када се поставља питање ношења исламске одеће. Културне разлике припадница исламске вероисповести у савременом мултикултурном друштву морају бити испоштоване, а пред судове се поставља задатак да успоставе равнотежу између супротних интереса, третирањем верских симбола на једнак начин, ради спречавања дискриминације и стављања једне религије у повлашћен положај.¹⁶

5. ВЕРСКА УВЕРЕЊА ЗАТВОРЕНИКА

Поштовање члана 9 подразумева обавезу државе да затвореницима омогући учествовање у верским обредима, као и да им изађе у сусрет у погледу неких захтева који произилазе из њихове припадности одређеној верској заједници, као што је на пример захтев за одређеном врстом исхране. Европска затворска правила усвојена 11. јануара 2006. године, утврђују следеће стандарде у погледу исхране у затвору, који могу бити релевантни у контексту овог случаја. Правило 22 гласи: „Затвореницима се обезбеђује хранљива исхрана која узима у обзир њихову старост, здравље, физичко стање, религију, културу и природу њиховог посла. Захтеви исхране, укључујући и минимални унос енергије и протеина, прописују се националним законодавством. Храна се припрема и сервира на хигијенски начин. Треба имати три оброка дневно у разумним интервалима између њих. Чиста питка вода мора бити затворена у сваком тренутку. Лекар или квалификована медицинска сестра одређују промену исхране за одређеног затвореника када је то потребно из медицинских разлога.“

У предмету *Jakobski v. Poland* Суд је закључио да је затворенику прекршено право гарантовано чланом 9, јер му није омогућено да конзумира вегетаријанску храну у складу са његовим будистичким уверењима.¹⁷ Суд такође примећује да је будизам једна од главних светских религија које су у

¹⁵ *Eweida and Chaplin v. United Kingdom* (Application no. 48420/10 и 59842/10) од 10. августа и 29. септембра 2010. године.

¹⁶ О. Николић., С. Tellier, „Религијски симболи у јавном животу у неким европским државама, са посебним освртом на Француску Републику“, у *Религија, политика, право*, (ур. Ј. Ћирић, В. Џомић, М. Јевтић), Београд: Службени гласник, 2015, 596 – 597.

¹⁷ *Jakobski v. Poland* (Application no. 18429/06) од 7. децембра 2010.

многим земљама званично признате. Поред тога, већ је утврђено да се придржавање правила исхране може сматрати директним изражавањем уверења у пракси у смислу члана 9. Да би оправдала прописе о храни у затвору, Влада се позвала на члан 109. Кодекса о извршењу кривичних санкција и наредбу министра правде у складу са са којом није било обавезно служити посебну храну у складу са нечијим верским уверењима према пољском закону. Такође су напоменули да би то подразумевало превише тешкоћа техничке и финансијске природе. Међутим, Суд је сматрао да одлука подносиоца захтева да се придржава вегетаријанске исхране јесте мотивисана или инспирисана религијом и да као таква није била неразумна, истичући да није вероватно да би излагање у сусрет захтеву подносиоца представке довело до било каквих поремећаја у управљању затвором.¹⁸

У предметима *Poltoratskiy v. Ukraine* и *Kuznetsov v. Ukraine*, Суд је закључио да је постојала повреда члана 9 у ситуацијама када затвореницима осуђеним на смрт није допуштена посета свештеника и учествовање у верским обредима који су били допуштени другим затвореницима.¹⁹ *Poltoratskiy* је у својој представи, између осталог, тврдио да му је ограничено право да види породицу, да му је онемогућено слање и примање било какве преписке, као и да му није било дозвољено да гледа телевизију нити да комуницира са спољним светом. Влада је тврдила да подносилац представке никада није тражио да има посете свештеника, али су то оспорили родитељи подносиоца представке, што је поткрепљено и одређеним сведоцима.

Поведа члана 9 утврђена је и у предмету *Dmitrijevs v. Lettonie*, у коме је подносилац представке истицао да су му повређена права због одбијања судије да му дозволи да учествује у богослужењу у затворској капели, за време док се налазио у притвору.²⁰ Суд је закључио да је несумњиво дошло до мешања у остваривање његовог права „на испољавање своје вере или уверења, обожавањем, практиковањем и вршењем обреда“, у смислу члана 9, став 1.²¹

У неким случајевима је утврђено непостојање повреде права у смислу члана 9. Тако су забрана пуштања брадице затворенику који је био будиста (да би се спречила његова отежана идентификација) и одбијање да му се врате бројанице оцењени као ограничења у складу са чланом 9 ст. 2, због циља заштите јавног поретка (*X v. Austria*, no. 1753/63). Заплена књиге филозофског и верског карактера од стране затворске управе, коју је поручио затвореник таоистичке вероисповести, сматрала се оправданом као мешање неопходно ради заштите права и слобода других, због једног илустрованог поглавља посвећеног борилачким вештинама (*X v. United Kingdom*). У једном случају

¹⁸ Видети

http://www.ceceurope.org/wpcontent/uploads/2015/08/CASE_OF_JAKOBSKI_v_POLAN_D-1.pdf

¹⁹ *Poltoratskiy v. Ukraine* (Application no. 38812/97) од 29. априла 2003. и *Kuznetsov v. Ukraine* (Application no. 39042/97) од 29. априла 2003.

²⁰ *Dmitrijevs v. Lettonie* (Application no. 61638/00) од 30. новембра 2006.

²¹ Видети <https://hudoc.echr.coe.int/fre#%7B%22itemid%22:%5B%22001-78203%22%5D%7D>

Комисија је одбацила представку затвореника који је тврдио да је „обећавалац светлости“, али није објаснио у чему се састоји практиковање његове религије и на који начин је у том практиковању спречен, од стране државних органа (*X. v. Germany*). У случају подносиоца представке који је истицао да као Сик не признаје никакав ауторитет између њега и Бога, због чега одбија да носи затворску униформу и да чисти хелију, Комисија је његове наводе, у вези са униформом, прогласила неспојивим са Конвенцијом, истичући да и под претпоставком да је било мешања у слободу вероисповести, оно је било неопходно ради заштите здравља у смислу члана 9 ст. 2 (*X. v. United Kingdom*). Комисија је прихватила аргумент тужене владе у случају када је изречена дисциплинска казна затворенику који је одбио да ради у штампарији из разлога што му је, као вегану, неприхватљиво да ради са производима који су тестирани на животињама. Држава је истицала да је у затвору неопходно одржавати систем рада затвореника, а Суд је закључио да је и санкција била умерена (*W. v. United Kingdom*). Суд је одбацио и жалбе подносиоца представке коме је након извршења низа тешких кривичних дела, на принудној хоспитализацији у болници, забрањено проповедање и дељење летака Јеховиних сведока другим пацијентима и запосленима. Суд је закључио да је мера била неопходна ради одржавања реда у установи и ради заштите интереса других пацијената, као и да су у погледу члана 9 његова права била поштована (*J.L. v. Finland*).²²

ЗАКЉУЧАК

Слобода мисли, савести и вероисповести може бити подложна одређеним ограничењима, односно није апсолутна, јер се држава може умешати уколико докаже нужност за такво деловање у демократском друштву, постојање легитимног циља (интереси јавне безбедности, заштита јавног реда, здравља или морала, или заштита права и слобода других) и допуштеност за деловање која је прописана законом, како би се спречила произвољна примена закона.

Република Србија је ратификацијом Европске конвенције о људским правима и протокола уз њу, преузела обавезу да се права која су њом загарантована, реализују без дискриминације. Плурализам у демократском друштву подразумева постојање различитих верских заједница које заједно са државама имају обавезу да подстичу међурелигијско поштовање и толеранцију. Док је у неким државама секуларизам уставно начело, у другим земљама постоје цркве којима је признат статус државне цркве, што ни на који начин не доводи у питање обавезу поштовања права зајемчених чланом 9 Европске конвенције о људским правима и минималне стандарде који се морају испоштовати. Односи између државе и цркве у европским државама различити

²² Водич кроз члан 9 - Слобода мишљења, савести и вероисповести, Савет Европе – Европски суд за људска права, 2015, 66 -67, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_SRP.pdf

су, услед традиције, историјских и политичких прилика, и те разлике приликом одлучивања Суд узима у озбир.

Европски суд је закључио да државе не могу прописати шта представља верско уверење или вероисповест, и да ови појмови представљају заштиту и за атеисте, агностике, скептике и неопредељене.²³

²³ Е. Корљан, „Право на вероисповест у пракси Европског суда за људска права“ у *Државно – црквено право кроз векове* (ур. Чоловић В. и др), Београд – Будва, 2019, 282.

Ana COVIĆ, PhD

Senior Research Associate, Institute of Comparative Law in Belgrade

FREEDOM OF RELIGION IN DECISIONS OF
EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

Summary

The paper provides an overview of certain decisions from the case law of the European Court of Human Rights relating to the protection of rights under Article 9 of the European Convention on Human Rights. These verdicts are one of the sources of European human rights law and cover a wide range of issues, such as proselytism, registration of religion and state neutrality, penalties for wearing religious symbols, religious beliefs of prisoners, state interference in internal disputes of members of a particular religious community. The basic question that arises in these disputes is whether state interference in a particular case is necessary and justified in a democratic society.

Key words: freedom of religion, European Court of Human Rights, religion, convention.

ПОПИС КОРИШЋЕНЕ ЛИТЕРАТУРЕ:

Водич кроз члан 9 - Слобода мишљења, савести и вероисповести, Савет Европе – Европски суд за људска права, 2015, https://www.echr.coe.int/Documents/Guide_Art_9_SRP.pdf

Dahlab v. Switzerland (Application no. 42393/98) од 15. фебруара 2001.

Dmitrijevs v. Lettonie (Application no. 61638/00) од 30. новембра 2006.

Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода, „Сл. лист СЦГ – Међународни уговори“, бр. 9/2003, 5/2005, 7/2005. и „Сл. гласник РС – Међународни уговори“ бр. 12/2010. и 10/2015.

Eweida and Chaplin v. United Kingdom (Application no. 48420/10 и 59842/10) од 10. августа и 29. септембра 2010.

Jakobski v. Poland (Application no. 18429/06) од 7. децембра 2010. http://www.ceceurope.org/wp-content/uploads/2015/08/CASE_OF_JAKOBSKI_v._POLAND-1.pdf

Jehovah's Witnesses of Moscow v. Russia (Application no. 302/02) од 10. јуна 2010.

Kokkinakis v. Greece, (14307/88) [1993] ECHR 20 (25 May 1993).

Корљан Е., „Право на вероисповест у пракси Европског суда за људска права“ у *Државно – црквено право кроз векове* (ур. Чоловић В. и др), Београд: Институт за упоредно право и Православна Митрополија Црногорско – приморска, 2019, 281 – 295.

Kuznetsov v. Ukraine Application no. 39042/97) од 29. априла 2003.

Larissis et al v. Greece, Applications nos. 140/1996/759/958960, Council of Europe: European Court of Human Rights, 24 February 1998.

Leela Förderkreis e.V. and others v. Germany (Application No. 58911/00) од 6. новембра 2008.

Leyla Şahin v. Turkey (Application no. 44774/98) од 10. новембра 2005.

Metropolitan Church of Bessarabia and others v. Moldova (Application no. 45701/99) од 13. децембра 2001.

Murdoch J., *Zaštita prava na slobodu misli, savesti i veroispovesti u okviru Evropske konvencije o ljudskim pravima*, Savet Evrope, 2013.

Николић О., Tellier С., „Религијски симболи у јавном животу у неким европским државама, са посебним освртом на Француску Републику“, у *Религија, политика, право*, (ур. Ћирић, Ј, Џомић, В, Јевтић, М), Београд: Службени гласник, 2015, стр. 587 – 608.

Poltoratskiy v. Ukraine (Application no. 38812/97) од 29. априла 2003.

Religionsgemeinschaft der Zeugen Jehovas and Others v. Austria (Application no. 40825/98) од 31. јула 2008.

Човић А. „Правна дејства закључења и престанка црквеног брака у државно – правној сфери“, у *Државно – црквено право кроз векове* (ур. Чоловић, В. и др), Београд : Институт за упоредно право и Православна Митрополија Црногорско – приморска, 631 – 651.